

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКІЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

С.В.КУЛЬЧИЦЬКИЙ, Є.П.ШАТАЛІНА
СТАНОВИЩЕ ДІТЕЙ НА УКРАЇНІ У 1931-1933 рр.
/ДОКУМЕНТАЛЬНА РОЗПОВІДЬ/

Препринт № 9

КИЇВ 1989

У препринтах Інституту історії АН УРСР друкуватимуться насамперед матеріали в малодосліджених тем, які викликають нині жвавий інтерес громадськості.

Автори цих матеріалів висловлюють свою особисту думку, що не обов'язково збігається в точкою зору редколегії.

Сподіваймося, що такі препринти будуть корисними для співробітників засобів масової Інформації, лекторів, викладачів, студентів, а також для всіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

Редколегія буде вдячна всім, хто висловить свої зауваження і побажання щодо надрукованих матеріалів, запропонує нові теми та сюжети для наступних препринтів.

Редакційна колегія препринтів: І.М.Хворостяний /головний редактор/, В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань /відповідальний секретар/, В.М.Даннленко, В.С.Коваль, О.М.Майборода, О.Ф.Овсієнко, В.А.Смолій, Д.В.Табачник, І.С.Хміль.

Літературний редактор В.В.Стехун.

1929 рік Стадін назвав роком "великого перелому". Під криттям лозунгу прискорення темпів індустріалізації він наважився відкинути директиви ХУ з "їзду ВКП/б/ по складанню першого перспективного плану розвитку народного господарства, а також розроблений на їх основі і затверджений ХУІ партконференцією план першої п'ятирічки. Продиктовані генсеком середньорічні темпи зростання промислової продукції становили за сумою щорічних планів на 1930-1932 рр. 37,7 %. Це набагато перевищувало темпи, затверджені ХУ партій ним з'їздом як максимальні /16 %/. В жертву сталінському "стрибку" було принесено добробут трудящих міст і села. В найтяжчому становищі опинилися селяни, від яких вимагалися величезні додаткові кошти для розгортання капітального будівництва у промисловості. Щоб вилучення цих коштів стало здійсненим, розгорнулася суцільна колективізація селянських господарств. З лєнінською економічною політикою було повінчано. Під виглядом хлібозаготівельного плану в село в 1930 р. повернулася скасована у 1921 р. продрозверстка.

Будучи типовою економічною авантюрою, сталінський "стрибок" провалився. Досягнуті в першій п'ятирічці темпи індустріалізації виявилися меншими від запланованих ХУ з'їздом ВКП/б/. Замість передбачуваного в директивах з'їзду піднесення матеріального добробуту /одночасно з промисловим зростанням/ трудящі були приречені на тривалі злигодні і голоді

Перший рік продрозверстки /1930/ українське село витримало завдяки непоганому врожаю. Однак уже тоді продуктивні сили сільського господарства були підірвані ліквідацією найбільш заможного прошарку селянських господарств і примусовими хлібозаготівлями у величезних розмірах. Хлібозаготівельний план збільшувався кілька разів: спочатку - 430 млн. пудів, потім - 440, 472 і, нарешті, -490 млн. пудів. Фактичні заготівлі з урожаю 1930 р. становили 477 млн. пудів проти 310 млн. за попередній рік, в тому числі по селянському сектору /колгоспи та одноосібники/ - 393 млн. пудів. Було здано по 4,7 цнт з кожного гектара - рекордний показник товарності за роки Радянської влади¹. Створювалося враження, що

---

1. Слинько І.І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України. - К., 1961., - С.281-282.

колгоспне село здатне забезпечити надмірні темпи індустріалізації. У звітній доповіді ЦК ВКП/б/ ХУІ з"їзду партії Сталін заявив, що зернову проблему "...ми вже розв'язуємо в основному з успіхом" .

Однак ця заява не відповідала дійсності. Практика хлібозаготівель 1931 р. підтвердила це з усією переконливістю. Щоправда, селянський сектор віддав державі того року навіть трохи більше, ніж у попередньому, - 395 млн. пудів² . Однак хлібозаготівлі в такому обсязі було виконано не тільки шляхом конфіскації всього товарного зерна, а й частково за рахунок прямого вилучення продовольчих, фуражних і навіть насінневих фондів. Немало сільських районів республіки були приречені в першій половині 1932 р. на голодування. Під впливом продрозверстки надзвичайно посилилася деградація сільського господарства, яка почалася з 1929 р. Колгоспники відмовлялися як слід працювати в громадському господарстві, оскільки майже нічого не одержували за це. Переобтяжені величезними податками одноосібники залишали напризволяще господарства і тікали в міста.

Влітку 1932 р. на Третій конференції КП/б/У у присутності трьох членів Політбюро ЦК ВКП/б/ - Л.М.Кагановича, С.В.Косіора і В.М.Молотова, а також двох кандидатів у члени Політбюро - Г.І.Петровського і В.Я.Чубаря було піддано принциповій критиці докорінний недолік політики хлібозаготівель - розверстку. Основна вада заготівель в резолюції конференції характеризувалися таким чином: "План хлібозаготівель розверстано на райони і колгоспи, і проводили його не організованим порядком, а за "принципом" зрівнялівки, проводили механічно, незважаючи на стан кожного окремого району, кожного окремого колгоспу"³ . Та попри будь-які аргументи Сталін продовжував забезпечувати індустріальний "стрибок" продрозверсткою.

Початкову розверстку з урожаю 1932 р. для селянського сектора України було встановлено розміром 355 млн. пудів. І хоч у попередні роки республіка виконувала вищі плани, завдання виявилось непосильним. Дезорганізація виробництва під впливом продрозверстки дійшла вже апогею. Сталін змушений був тричі переглядати

---

1 Сталін Й.В. Твори. - Т.12. - С.273.

2 ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 26, спр. 56, арк. 2.

3 Компартія України в резолюціях і рішеннях з"їздів, конференцій і пленумів ЦК. - К., 1976. - Т.1. - С.744.

хлібозаготівельний план України убік скорочення. Нарешті, було встановлено "остаточне" завдання. - 267 млн. пудів. Однак до 1 листопада 1932 р. від колгоспів та одноосібників надійшло тільки 136 млн. пудів¹. Подібна картина спостерігалася і в інших хліборобних регіонах.

Авантюристична політика надіндустріалізації вела країну на грань економічної катастрофи. Через нестачу державних запасів хліба зменшився експорт, що привело майже до десятикратного збільшення дефіциту зовнішньоторговельною балансу порівняно з 1929 р. і появи чорної біржі радянських векселів на західних валютних ринках. Скоротилися й без того низькі норми видачі продуктів за картками для робітників і службовців. А найголовніше - продовольства, що залишалося на селі після заготівель, проведених до 1 листопада 1932 р., не вистачало до нового врожаю. В той час уже було очевидним, то у першій половині 1933 р. на селян чекав голод, причому значно більших розмірів, ніж голодування першої половини 1932 р.

У керівників республіки залишалася одна можливість - апелювати до Сталіна, спробувати переконати його в тому, що села вмирають від голоду, а тому дальші хлібозаготівлі неможливі. Вони це зробили. Другий секретар ЦК КП/б/У, секретар Харківського обкому і міськкому партії Р.Я.Терехов побачився із Сталіним і розповів йому про голод, що насувався. Як згадував Терехов у 1964 р., генеральний секретар ЦК не вислухав його до кінця і обірвав розмову гнівною тирадою: "Нам говорили, що ви, товаришу Терехов, добрий оратор. Виявляється, що ви добрий розповідач - вигадали таку казку про голод, думали нас залякати, але - не вийде! Чи не краще вам залишити пости секретаря обкому і ЦК КП/б/У і піти працювати до спілки письменників - будете казки писати, а дурні будуть читати"?

Сталін заявив, що знижений хлібозаготівельний план має остаточний характер і в листопаді 1932 р. надіслав у Харків, Ростов-на-Дону і Саратов надзвичайні комісії із завданням виконати хлібну розверстку за будь-яку ціну. Діючи нелюдськими методами, комісія під керівництвом Молотова з листопада 1932 р. по січень 1933 р. вилучила в сільській місцевості України, якій уже загрожував

---

1 ЦДАЖР УРСР, ф.27, оп.13, спр.1136, арк. 2,72.

2 Правда. - 1964. - 26 мая.

голод, додатково 69,5 млн. пудів хліба¹. Внаслідок цього голод набув страхітливих масштабів. Голодною смертю на Україні загинуло щонайменша три мільйони сільських жителів.

І серед них - діти. Авантюризм сталінської політики "стрибка", яка прирікала на напівголодне існування, а потім і на голод хлібо-виробні регіони країни, злочинність зимових хлібозаготівель 1932-1933 рр. у голодуючій місцевості найбільш яскраво розкриваються у документах, що стосуються дитячого харчування.

"Діти залишаються аовсім без хліба ..." - таку тривожну телеграму надіслав у березні 1931 р. до Наркомату освіти УСРР Кам'янський райвиконком на Дніпропетровщині. 220 дітей дитячої колонії в Кам'янці треба було терміново рятувати, оскільки централізоване постачання хлібом припинилося, децентралізовано /з правом вільної закупівлі продуктів/ - заборонялося, а місцевих продовольчих ресурсів не існувало².

Страждали від недоїдання дорослі й діти, робітники й селяни службовці, а серед них особливо - працівники освіти й охорони здоров'я, що працювали на селі. З трьох категорій карткового постачання населення продовольством службовці та їх утриманці мали 2-гу /після робітників/, а до 3-ї - відносилися діти до 14 років незалежно від занять їхніх батьків³.

У 1931 р. діти в сім'ях ще якомось перебивалися. Їх, звичайно, підгодовували батьки; родичі, школа, віддаючи останній шматочок хліба. А от у школах-інтернатах, дитячих будинках, колоніях, притулках діти, перебуваючи на державному утриманні, чи не найтяжче страждали від голоднечі. Адже ці заклади цілком залежали від зовнішнього постачання. І ось у березні 1931 р. Наркомос довідується, що-в 160 районах України, які не виконали плани хлібозаготівель, дитячі заклади знято з постачання. Заступник наркома освіти тов. Полоцький у зв'язку з цим пише до ЦКК-НК РСІ та Наркомату постачання: "Цим районам заборонено з поточних хлібозаготівок постачати дитячі інтернатні установи, учителів і виділяти продукти для гарячих безкоштовних сніданків. З централізованого фонду для цих районів теж нічого не виділено. Це утворило катастрофічний

---

1. ЦДАЖР, ф.27, оп.19, спр.1136, арк.72.

2. Там же, ф.166, оп.10, спр.444, арк.21

3. Там же, ф.337, оп.1, спр.11599, арк.1.

стан з постачанням, особливо дитячих інтернатних установ, що не мають жодних запасів. Діти цих установ примушені тікати, чим збільшують безпритульність ..."¹.

Такі тривожні вісті протягом першої половини 1931 р. надходили до Наркомосу звідусіль. Завідуюча Софіївською дитячою колонією на Запоріжжі повідомляла: "... Дитколонія № 1 /був. Запорізької округи/* на сьогоднішній день залишилась без будь-яких продуктів харчування для вихованців. Усі кооперативні організації був. Запорізької округи відмовляються постачати продуктами харчування та крамом, мотивуючи тим, що дитколонії зняті з планового постачання, а позапланових фондів немає, про що було доведено до відому усі вищестоящі організації. Що діти колонії уже довгий час залишились без гарячої їжі /крім чаю та кофе/, але на це не звернуто ніякої уваги. Зараз маються випадки, що діти залишають колонію і ідуть по суміжних з колонією селах здобувати у селян для себе їжі" .

А чим же годувати 500 мешканців дитячого містечка у Верхньодніпровську, які опинилися у такому ж становищі ? Над цим ламав голову районний інспектор народівити тов.Дьомін і писав до сектора інтернатних установ Наркомосу:

"Неодноразові нагадування про жахливий стан дитячого містечка в галузі харчування, настирливі наші прохання про вжиття рішучих заходів до термінового поліпшення харчування-дітей до цього часу помітних наслідків не дали і абсолютно нема ніяких перспектив в найближчий час остаточно розв'язати ці питання на місці. Всі директиви і розпорядження центральних установ спрямовані головним чином на забезпечення дитячого містечка з місцевих ресурсів, а в умовах верхньодніпровської дійсності це значить і надалі залишати дітей голодними ..." ³.

---

1 ЦДАЖР УРСР, ф.166, оп.10, спр. 444, арк. 20.

* У 1930 р. окружний поділ України було скасовано і встановлено дволанкову систему управління центр-район, яка швидко виявилася неспроможною; у 1932 р. було утворено області як проміжну ланку між районом і центром.

2 ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп.10, спр.444, арк.24.

3 Там же, ф. 166, оп.100, спр. 444, арк. 52-53.

У Кам'янській дитячій колонії на Запоріжжі на кожну дитину одержували по 400 грамів хліба на день та по 400 грамів цукру на місяць.

"... Більше для харчів нічого не одержуємо. Декілька днів сидимо без варева, одержали сповіщення на 12 центнерів муки, а до цього часу наряду на муку нема ... Додаємо, що ми не одержуємо оселедців, м'яса, харчуємося пісною стравою, та й тієї в малій кількості. Як наслідок останнього, маємо захворювання дітей цингою та іншими хворобами. Декілька місяців колонія без мила, від чого завелась в колонії повальна короста. Так стурбовано писав завідувачий цією колонією й просив "дуже негайно вислати наряд на продукти й мило".

Лавина таких листів заповнила центральні та місцеві органи, але практичну допомогу могли подати переважно з центру, в розпорядженні якого малися деякі продовольчі резерви. Вже в березні 1931 р. Наркомат постачання УСРР дав термінове розпорядження про позачергове постачання дитячих закладів, у тому числі й децентралізовано, тобто шляхом закупок продовольства на місцях, де ще були такі можливості. Одержали продукти харчування й згадані вище дитячі заклади. Зокрема, в квітні - травні 1931 р. Верхньодніпровському дитмістечку було надіслано м'ясо, масло, крупу, яйця, маргарин, рибу, цукор, а також мануфактуру, взуття та господарче мило².

У червні 1931 р. за спеціальною рознарядкою Наркомосу України для 42 тис. дітей в інтернатних закладах було відпущено 36 тис. кг м'яса, 6 тис. кг вершкового масла, понад 105 тис. штук яєць, інші продукти. Для санітарно-гігієнічних потреб надіслали 10 тис. кг господарчого мила³. Хоча норми споживання продуктів були мінімальними, проте вже можна було якось протриматися до нового врожаю, бо щомісяця виділялася певна кількість продовольства для дитячих закладів.

1931 рік тяжким був і для вчительства України. Ось деякі повідомлення з місць до Наркомосу за квітень 1931 р. про їх напівголодне існування, скрутний матеріальний стан, відсутність або нестачу одяжі, взуття, білизни:

---

1. ЦДАЖР УРСР, ф.166, оп.10, спр.444, арк. 51.

2 Там же, арк. 46,56.

3 Там же, арк.50, 60.

"Фастівський район. Харчових продуктів учителі та учні не одержують зовсім. По багатьох селах не видано навіть хліба за січень та лютий.

Полонянський район. Учителство Полонщини хлібом не постачається протягом березня – квітня місяців.

Ново-Миргородський район. Із 211 чоловік працюючих по Ново-Миргородському району вчителів одержують хліб останнім часом лише 19 чоловік. Учителі села не одержують хліба зовсім.

Держинський район. За останній квартал не поліпшилося постачання, а припинилося. Учителі, крім цукру, нічого не отримують. Учителі босі, не мають взуття. Деякі вже 4 місяці не виїжджають із села /Корвинівка/, деякі по кілька днів не виходили на роботу /Романів, с.Чуднів, Гута та Інші/. Учителі м.Романова до цього часу платили приватникам по 40-50 коп. за фунт чорного хліба, а зараз 6-й день не їдять хліба, оскільки приватники не продають. Учителі Миропільської ШКМ 10 днів сидять без хліба...

Велико-Янисольський район. В Андріївській сільраді 3-й місяць вже не видають зовсім борошна і навіть не обіцяють видати.

Чубарівський район. По багатьох сільрадах учителі не одержали борошна ще за січень. Наприклад, Воскресенка, яка має 26 учителів, не одержувала борошна протягом 2-х місяців /січень-лютий/. Не відстає від постачання продуктами й постачання крамом. Учителька Колесниченко з села Власенка пише: "Прохаю звільнити мене з роботи в школі, поки не настануть теплі дні, бо у мене немає взуття та одягу". Вчителька Крицька теж просила звільнити її від усяких зборів.

Буцький район. Учителі Молодецької ШКМ, де працює 16 учителів, перебувають у надзвичайно кепському стані. Постачання продуктами дуже погане, муки не видають протягом 3-х місяців, мило видано останній раз у жовтні 1930 р., крупи теж один раз. Рибних продуктів зовсім не видано, промкрамом учителі не постачаються".*

Подібні відомості надходили і з інших районів - Затонського, Андрушівського, Бершадського, Оратівського, Чорнуського, Кобеляцького, Погребиського, Драбівського, Яготинського, Золочівського, Снігурівського, Царичанського, Канівського. Якщо в райцентрах і невеликих містечках вчителі, хоча й з перебоями, одержували пайок, то в сільських місцевостях вони бідували ще більше. Із створених у колпоспах "вчительських фондів" для постачання хлібом майже ні-

---

1. ЦЦАЖР УРСР, ф.166, оп.10, спр.424, арк.18-21.

чого не видавалося /все зерно, навіть з посівних фондів, вилучалося в план хлібозаготівель/.

Багато вчителів змушені були переплачувати за продукти та хліб на ринку. Та не завжди вдавалося доставити їх додому, як це сталося з учителем села Сотниківки за 12-15 км від м.Яготина. Приїхавши до міста, він закупив продовольство, але по дорозі його затримала міліція, відібрала всі продукти й обізвала спекулянтом. Не дивно, що деякі, вчителі не витримували, звільнялися з роботи, а то й просто кидали все і тікали хто куди, як це зробили троє вчителів у Снігурівському районі на Херсонщині.

Однак шкільні викладачі - люди дорослі, й самі собі давали раду, а як же діти? Щоб допомогти їм активізували свою діяльність Український червоний хрест, товариство "Друзі дітей", профспілки, кооперативні організації. Координували всю продовольчу допомогу дітям Наркомос та Наркомат постачання республіки, вони розподіляли за рознарядками усі наявні продовольчі фонди, які вдавалося зібрати.

Після порівняного полегшення з харчуванням дітей влітку 1931 р. /приспіла городина, продукція садів, зібрано врожай зернових, та й Наркомос не лишив поза увагою свої інтернатні дитячі заклади/, наприкінці 1931 р. знову насунулася примара голоду. З урожаю 1931 р. у план заготівлі за тотальною сталінською розверсткою було вилучено майже весь хліб. Ось що писали у листопаді 1931 р. до ВУЦВКу учні Печірської школи Брацлавського району на Вінниччині:

"...Просимо у Вас допомоги, бо ми пропадаємо а голоду. Нам треба вчитися, а ми з голоду не можемо по світу ходити. Індивідуальники та колгоспники - всі пухнемо з голоду, бо працювати ми не можемо, а хліб дають тільки тим, - хто має трудовні. Скоро наближаються Жовтневі свята, нам треба радіти, а у нас з голоду в очах пожовкло, в шлунку болить від того сміття, яке ми зараз їмо, бо у нас забрали не тільки хліб до зерна, а і картоплю, квасолу і все, що можна їсти... Ми надіємося, що Радянська влада не дасть нам загинути..., ми віримо, що Радянська влада нам допоможе і спасе нас від голодної смерті. Просять учні - Мильгота, Сіроха, Москалюк, Баран, Пилипенко, Антонішина, Вістяк і інші"¹.

З тих далеких часів дійшов до нас не тільки лист, а й прізвища школярів. Як склалася їхня доля, невідомо.

---

1. ЦДАЖР УРСР, ф.166, оп.10, спр.424, арк.20.

Від голодування люди споживали різні сурогати, посилювалися захворювання як серед дорослих, так і серед дітей. Медичний працівник тов.Набережна з м.Вовчанська Харківської області написала у грудні 1931 р. до редакції радіогазети "Пролетарий" при Всесоюзному комітеті радіомовлення:

"Якщо у Ваших газетах хваляться на те, що в Німеччині діти від голоду падають непритомними, те ж діється і у нас в провінції з дітьми, з селянами із сіл та з нашими санітарками міської лікарні і поліклініки. Миськрада затримувала платню, прирікає їх взагалі на голод, хвороби, передчасну смерть... Мені не дають коня на села до селян і в школи /профілактична робота/. З переводом нашої амбулаторії в робітничу поліклініку я не бачу особисто, як живуть селяни, але із розповіді моїх пацієнтів я знаю, що вони теж голодують масами, сім'ями, бо хліб у них занадто викачано. Вони підтримують своє сумне існування макухою, буряками та іншими нестраними речовинами. В цьому році їх спасіння від голоду та пов'язаних з ним хворобах і виснаженням - в буряках".

Особливо жахається тов. Набережна долею малюків у міському дитячому будинку: "Це забуте дитмістечко пролетарських дітей у пролетарській державі. Лікаря у них немає давно, води у них немає давно, вони не вмиваються місяцями, ходять, як трубочисти; одежі, рушників давним-давно немає, переважна частина їх обшарпані та сині від холоду.,,

Цього листа було надіслано з Москви до приймальної голови ВУЦВКу Г.І.Петровського й за його дорученням перевірено на місці. Викладені факти підтвердилися, і за допомогою районних організацій справу було дещо поліпшено. Проте місцеві власті нерідко старанно приховували або зменшували голоднечу, страшилися відповідальності за ситуацію, в якій не були винні. Так і в цьому випадку щодо споживання людьми сурогату замість хліба прокурор Вовчанської, дільниці зазначив, що то була "цілковита вигадка".

Та вже ніякою "вигадкою" не можна було спростувати голодування протягом майже всього 1932 р., який взагалі складався для населення надзвичайно тяжко. Особливо страждали старі та діти. 73-річний вчитель-пенсіонер І.К.Лашкевич із села Мачухи на Полтавщині мав 4,5 га землі та садок, які здавав в оренду, бо вже не міг їх обробляти. Та в ті часи орендар прирівнювався до категорії визискувача, який мав "нетрудові доходи". Старого вчителя було обкладено сільгосподатком та різними платежами. Залишившись без засобів до існування, він у лютому 1932 р. писав до Г.І.Петровського:

"... Страшно мукою вмирати. Мука - це страшний голод, зроблений штучно відібранням хліба і всіх сортів овочів... Досі я харчувався житом, що мені залишилося, а тепер і жита немає. Харчуюсь висівками, картоплею, буряками, які куплені на базарі: вдома засіяти не міг за браком землі та сил. Тепер же стали голодувати всі на базар не виносять на продаж, а якщо хто і винесе, то хватають, беруть з бою, і я не можу купити та голодаю..."¹.

Неважко уявити собі й почуття безвиході, що охопило тих дорослих людей, на піклуванні у яких знаходилися тисячі вихованців у дитячих закладах. Деяка допомога подавалася. Зокрема, в січні 1932 р. Наркомат постачання СРСР надіслав для дітей України хліб, м'ясо, масло, рибу, маргарин, сало, цукор, крупу - всього понад 23,4 т продуктів². Але постачання йшло з перебоями, обмежено, а то і зовсім припинялося. Кричущі повідомлення з місць буквально захльоснули центральні установи. Полтавська міськрада у березні 1932 р. сповіщала, що всі школи міста знято з постачання продуктами та хлібом ще з 15 грудня 1931 р. Бердянський відділ народівити телеграфував: "Сніданків у школах Бердянська немає. Надішліть наряд на продукти та муку на 4 тисячі дітей". Полонський райвиконком неодноразово повідомляв про припинення постачання цукру для дитячого харчування, а Бердичівська міжрайонна промспілка - про перебої з продуктами для дітей³.

Не можна без хвилювання читати лист до Наркомосу /березень 1932 р./ завідуючої дитячим будинком в м. Пирятині П.С.Чернової, кожне слово якої щемить від болю за малюків:

"Працюю зав. дитбудинком № 4 з 15 жовтня 1931 р., де є 72 дітей, з них 17 дітей шкільного віку і 55 дошкільного, починаючи з 4-х років до 8. Становище дітей дуже погане. Харчуються діти погано. Одержують по 300 гр. житняка, або ячмінного хліба, якого ледве вистачає на три рази в день, коли діти такого віку повинні одержувати їжу 4 рази... День у день доводиться оббивати пороги місцевих організацій - райпостач, райспілку, міськвн, відповідь скрізь одна: "У нас нічого немає, дати не можемо, чекайте, коли буде" і т.п. А між тим діти від поганого харчування виснажені надзвичайно, деякі дошнільнята лежать від слабкості у ліжку.

1. ЦДАЖР УРСР, ф.1, оп.8, спр.115, арк.5-6.
2. Там же, ф.166, оп.10, спр.444, арк.106.
3. Там же, спр.1161, арк.12-16.

Лікарі приписують підсилене харчування, тепло, повітря й дали свій висновок, що немає ні однієї нормальної дитини. У всіх без винятку гостре малокрів'я, золотушне, гнійне запалення вух, хвороби. Риб'ячого жиру, що прописаний лікарем, в Пирятині всю зиму абсолютно немає. Ось вам приклад. Одне дитя було сліпе, відправила його в Прилуцьку дитячу лікарню, через місяць приїхало здоровим, пробуло тут два тижні й знову стара історія. На повітря виводити дітей немає можливості, є сякі-такі черевики, але немає панчіх та теплої одежі. В приміщенні така холоднеча, що малюки обморозили руки й ноги. Опалювати нічим, крім мокрого торфу й мокрих дров, нічого не дається. Скрізь одна відповідь - "у нас немає, дати нічого не можемо. На сьогоднішній день є кілька кіл гороху та олії 3 кіло. Нарядів на продукти повно, а продуктів немає. За січень та лютий зовсім нічого не одержали, годуємо дітей в ринку, навіть молока діти не можуть одержати, хоча б на тиждень раз по склянці ..."¹.

І це - на 15-му році Радянської влади. Чи може бути виправдання "твердій руці" сталінізму, що своєю продрозверсткою, тотальною викачкою хліба у колгоспів та одноосібників, репресіями та свавіллям підривала продовольчу базу країни й республіки, прирікала маси людей на голодування. Хоча для дітей робилося все можливе, однак, продовольчі ресурси танули, як сніг. Не випадково в багатьох документах зазначається, що наряди на продукти є, а самих продуктів нема. Ось протокол засідання Златопільського районного товариства "Друзі дітей" на Київщині від 15 березня 1932 р., в якому, зокрема, зазначено:

"... Зараз стан із харчуванням дітей в установах інтернатного типу загрозливий. Дитколонія одержує наряди, але по цих нарядах не одержує продуктів, або ж продукти по них використовуються для інших потреб. Дитсадок, що має 82-х дітей, знаходиться на випадковому постачанні. Діти - учні шкіл, що мешкають в інтернаті, зняті з харчування при студентській /агрозоотехнікум/ їдальні зовсім. Видача гарячих сніданків по обох семирічках Златополя припинена. Умову на харчування коопхарчем розірвано ... Запасів школи ніяких не мають, бо забезпечені були умовою з коопхарчем. Колгоспи зараз забезпечити не можуть і через те, що зараз всі зайвини мобілізу-

---

1. ЦДАЖР УРСР, ф.166, оп.10, спр.426, арк. 36-37.

ються до посівфонду і особливо черев те, що обидві школи охоплюють лише 25 % дітей колгоспників. В поганому стані стоїть справа і по школах району, хоч там школи були забезпечені головним - хлібом, проте зараз і цих запасів немає..."¹.

Так було майже повсюдно. І звідусіль йшли листи, телеграми, запити, прохання, вимоги, нагадування й т.ін. Вже стало зрозуміло, що місцеві організації не в змозі забезпечувати дітей з власних фондів. Справа в тому, що одним із джерел їх постачання були угоди між кооперативним організаціями та дитячими закладами про допомогу продовольством. Проте можливості "коопхарчів" скоро були вичерпані, вони відмовлялися від узятих зобов'язань, як це і сталося із школами в м.Златополі. Чим же пояснювала це кооперативна організація? Склавши угоду у вересні 1931 р., вона в березні 1932 р. ліквідувала її:

"...Надалі хлібом по 100 грамів на учня в день та гарячі сніданки постачати не можемо завдяки тому, що весь хліб, закуплений райспоживспілкою для громадського харчування, переданий по розпорядженню вищестоящих організацій в хлібозаготівлю, і в сучасний мент в розпорядженні товариства хлібних запасів для громадського харчування зовсім немає, а централізованого постачання товариство на харчування учнів не одержує, а тому пакт другий умови щодо постачання хлібом рахуємо недійсним"².

Ось так - "недійсним", бо все пішло в план хлібозаготівель, який тільки і був невмолимо "дійсним". Про це пише до ВУЦВКу у квітні 1932 р. й член колгоспу ім. Леніна Крекитіна: "Колгосп ім. Леніна, виконавши всі плани по хлібозаготівлі, залишився цілком без зернового та фуражного фонду, навіть було вивезено шкільний фонд, який був призначений для гарячих сніданків у школі..."³.

Що ж можна було вдіяти, коли вивезення хліба "під мітлу" створювало на селі нестерпні умови життя. За багатьма повідомленнями з місць, що надходили до ВУЦВКу, постає трагічна картина голодування й смертності людей. Ось кілька фактів тільки за квітень-травень 1932 р., викладених у документах ВУЦВКу із селянських листів-скарг.

---

1 ЦДАЖР УРСР, ф.166, оп.10, спр.1161, арк.1.

2 Там же, арк. 3.

3 Там же, ф 1, оп.7, спр. 147, арк. 27.

Члени артiлi „Праця незаможника" Андрiївської сiльради Ново-Архангельського району на Одещинi повідомили, що "колгоспники та їх дiти вмирають вiд голоду. Хлiбозаготiвлю вони повнiстю вичерпали, а пiсля цього залишились цiлком без хлiба"¹.

Дiти засуджених на 10 рокiв селян - сестри Параска та Марiя Кулiшови з Одеської облaстi - пишуть, що "по засудженнi батькiв їх було прийнято в колгосп, мали 120 трудоднiв i за це одержали 3 пуди хлiба на 3-х чоловiк. Зараз їх з колгоспу виключили та оподаткували, вони голодують, одна сестра вже померла з голоду. Мiсцевi органи влади на це не звертають уваги, а голова сiльради каже - "помирайте"².

Калашнiченко Михайло, учень iз села Мельники Чорнобaївського району /Київщина/ у своїй заявi зазначає: "На селi хлiба вже давно немає, їдять однi буряки. Він не може читати, з голоду не бачить. Були випадки голодної смертi"³. Жахнувся, мабуть, станом сiльчан i моряк Балтiйського флоту Є.Ф.Шкрєбтенко, перебуваючи у вiдпустцi в селi Петрушки Корсунського району, коли написав Г.І.Петровському таке: "Весь хлiб та страхфонди передано в хлiбозаготiвлю. Люди пухнуть з голоду, є випадки голодної смертi. Розтинивши труп одного хлопчика, знайдено в шлунку сиру фасоль, жмихи та буряки. В випадки, що матерi кидають своїх дiтей"⁴.

З Винниччини пiвiдомляли про тяжкий стан у багатьох районах "Кам'янець-Подiльський - службовцiв зняли з постачання, народ голодує, дiти помирають з голоду. Теплицький район, село Бридок - гр. Приймасюк скаржитьсЯ, що колгоспники не одержують хлiба, дiти голодують i не вiдвiдують школу. Бабанський район, село Торговиця, гр. Мороз Ф.І. - в селi абсолютно немає хлiба, люди харчуються дохлюю худобою".

Не краще було i в артiлi iм. Блюхера Ново-Санжарiвського району Харкiвської облaстi, з якої пiвiдомляли: "Пiд час хлiбозаготiвлi вивезено весь страхфонд, колгоспникам було видiпно по 900 грам, але в останню кампанiю, у зв'язку з вiдсутнiстю хлiба в

---

1 ЦДАЖР УРСР, ф.І, оп.8, спр. 108, арк. 75.

2 Там же, арк. 76.

3 Там же, арк. 58.

4 Там же, арк. 45.

5 Там же, арк. 112.

аргії, запропоновано було членам колгоспу здати одержаний хліб на трудовень. Зараз в колгоспі голод. їдять сурогати, е попухлі з голоду й смертні випадки серед дітей¹.

У наведених фактах і документах, як у краплині води, відбилася загальна ситуація, перед якою місцеві організації були безсилі. Та і не тільки місцеві. Вже в середині травня 1932 р. Всеукраїнське об'єднання трестів громадського харчування /Вукопхарч/ повідомило Наркомосу республіки, що спеціальних фондів для гарячих сніданків школярам на квітень-червень 1932 р. Наркомпостач УСРР не виділив, а видається продовольство школам із загальних фондів². І 22 травня Наркомос стурбовано звертається до Наркомату постачання з повідомленням, що стан харчування в дитячих закладах "катастрофічний, бо, як правило, зменшено норми, а то й припинено зовсім видачу цукру, чаю, зменшено втричі норми постачання риби ..." ³.

Це була вже критична межа, бо й без того обмежені загальні фонди розподілялися серед населення за урізаними нормами. Та й про хліб не згадувалося не випадково, його просто не було. Ще у квітні 1932 р. Раднарком УСРР затвердив запроектований Наркомпостачем республіки план централізованого постачання хлібом на березень - червень 1932 р.-308 тис. тонн. Однак цього було недостатньо, і уряд вирішує:

"Враховуючи, що централізовані ресурси не покривають повністю зменшеного плану постачання - перевести на децентралізоване постачання хлібом деякі категорії споживачів III та II списків у сільських місцевостях та непромислових центрах /за винятком прикордонних/. В зв'язку з цим дозволити АМ СРР* облорганізаціям та райвиконкомам Донбасу в межах встановленого плану постачання заготовити всередині областей та районів кількість хліба, що їй не вистачає, а саме: по Харківській області - 5 тис. тонн, Дніпропетровській - 6,5 тис., Одеській - 2,5 тис., Київській - 4 тис., Вінницькій - 1,6 тис., АМ СРР - 150 тонн, районах Донбасу - 1,5 тис. тонн"⁴.
Отже, завдяки урядовим заходам можна було закупити додатково понад 21,2 тис. тонни хліба, поліпшити продовольчий стан, в тому

---

1 ЦДАЖР УРСР, ф. І, оп.8, спр. 117, арк. 154.

2 Там же, ф. 166, оп.Ю, спр.1161, арк. 21.

3 Там же, арк.17.

4 Там же, ф.І., оп.8, спр. 279, арк. 107.

* Автономна Молдавська Соціалістична Рядянська Республіка

числі харчування дітей. Наркомос України продовжує, активну діяльність; проводить ряд нарад за участю представників Вукоопспілки, Вукопхарчу, Наркомздоров'я, Укрколгоспцентру, профспілок та інших організацій.

Між Наркомосом, Вукопхарчем і Об'єднанням трестів громадського харчування Донбасу /Донхарч/ знову були укладені генеральні угоди на забезпечення гарячими сніданками учнів усіх шкіл України, створення нових шкільних їдалень, організацію допоміжних пришкільних ділянок та господарств для розвитку городництва, птахівництва, кролівництва та ін. У червні 1932 р. зразок такої угоди було надіслано всім відділам народної освіти для поновлення локальних умов між школами та місцевими коопхарчами. Важливою підтримкою цього заходу було рішення Раднаркому республіки у липні 1932 р., який прямо зобов'язував Вукопхарч, Донхарч, Вукоопспілку та їх розгалужену систему на місцях беззастережно виконувати укладені договори. Зі свого боку, Наркомос виділив своїм установам додаткові асигнування на організацію сніданків та обідів безплатно та на інших пільгових умовах¹.

Своєчасною була подана у травні-червні 1932 р. фінансова /понад 2 млн. крб./ та продовольча допомога уряду України 44 районам республіки, що опинилися в найтяжчому стані. Це, зокрема, дало можливість організувати децентралізовані заготівлі продуктів в 15-20 більш-менш благополучних районів з використанням товарних ресурсів для стимулювання закупок. Населення районів і сіл одержало також 50 вагонів риби, 100 тис. банок консервів, 2,5 тис. пудів олії, 800 т проса. Для працюючих на бурякових плантаціях у Київській, Харківській та Вінницькій областях було виділено 600 т хліба та 75 вагонів риби. Спеціально для дітей було відпущено 103 т крупи та кондитерських виробів². Загалом державна насіннєва та продовольча допомога становила 11,3 млн. пудів³.

Отакі відчайдушні зусилля докладалися для надання допомоги

---

1 ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп.10, сир.1161, арк. 24-27, 40-45, 53.

2 Там же, ф. 1, оп.8, спр. 279, арк. 13зв., 27, 36-39.

3 Кульчицький С.В. До оцінки становища в сільському господарстві УРСР у 1931-1933 рр. // Укр. іст. журн. - 1988. - № 3. - С.23.

голодуючому населенню і дітям місцевими органами протягом першої половини 1932 р. Звичайно, це була певна підтримка, своєрідна "швидка допомога" потерпілим. Та тільки й того, бо, на жаль, багато чого здійснити не вдалося. Той же Вукопхарч повідомляв Наркомосу України, що за планом на перше півріччя 1932 р. на його долю випало охопити харчуванням в середньому 55 % школярів у містах та 35 % - у селах. Фактично ж удалося це здійснити по різних містах для 24,8 % - 88 % залежно від спроможності місцевих коопхарчів. На селі системою кооперації було охоплено не більш як 15-20% дітей. Недостатньо харчувалися вихованці у дитячих закладах Миколаєва, Києва, Кам"янського, Одеси, Дніпропетровська, Шостки, Молдавії, а в багатьох місцях сніданки відпускалися навіть без хліба¹.

Та й відкіля йому було взятися, коли врожай зернових рік у рік падав. Якщо у 1930 р. пшениці було зібрано 71.715.0 тис. цнт., то у 1932 р. - 56.046,8². Це і не дивно, якщо уявити, як лихоманило майже весь 1932 рік. Знесилені від голоднечі люди не виходили на роботу. За браком кормів значно скоротилося поголів'я тяглової й продуктивної худоби., частково було втрачено вже вирощений, але незібраний урожай. Пустували незасіяні площі і т.д. Як доповідав Держплан уряду республіки, в 1932 р. недосів весняного клину становив понад 2 млн. га, озимини - 400 тис. га, а план зяблевої оранки під ярину 1933 р. недовиконано на 53 %³.

При всьому цьому хлібозаготівлю з урожаю 1932 р. треба було виконувати будь-що. Але вже не було чого здавати. Селяни хліба не мали. Загроза масового голоду нависла над людьми.

Напружена обстановка другої половини 1932 р. не могла не позначитися на постачанні дитячих закладів, доля яких цілком залежала від загального стану з продовольством. А його дедалі більше не вистачало. Вже в липні 1932 р. Ворошиловський відділ народної освіти на Донбасі сповіщав Наркомос, що до липня міськрада м.Ворошиловська одержувала продовольчі фонди для гарячих сніданків на 7 тис. дітей, азі липня - лише на 4,5 тис, а до кінця 1931/32 учбового року підтримати харчуванням треба було ще 8,6 тис. дітей робітників⁴.

1 ЦДАЖР УРСР, ф.166, оп.10, спр.1161, арк.50-52.

2 Народне господарство УСРР: Стат. довідник.-К., 1935. - С.245.

3 ЦДАЖР УРСР, ф.27, оп.14, спр. 81, арк.3.

4 Там же, ф.166, оп.10, спр. 41161, арк. 19.

Дещо у кращому стані була Луганська наросвіта. У жовтні 1932 р. вона констатувала, що сніданками раніше було забезпечено 11,7 тис. учнів /69,5%/, в тому числі безплатно - 4,1 тис. /36,2 %/. Коли ж почався новий учбовий рік, у вересні 1932 р., вдалося охопити 90 % школярів платним і майже третину - безплатним харчуванням. Та працівників освіти непокоїло становище сільських учнів у районі, лише третина яких /3,6 тис./ харчувалася в школі за невелику платню і 10-15 % - безплатно, отже, забезпечувалася менша їх кількість, ніж у містах. "Справу з гарячими сніданками на селі, - відзначав Луганський в іди і л наросвіти, - гальмують господарники, зокрема, правління колгоспів, що відмовляються утворювати відповідні фонди для сніданків учнів. Взуттям та одягом учні шкіл забезпечені незадовільно: міста - на 30%, села - на 20 %¹.

Тоді ж панувала помилкова думка, про те, що колгоспи /і загалом село/ як головні виробники продовольства можуть прогодувати всіх дітей. Однак багато господарств економічно занепадали, були підірвані безтямними розверстками, селяни самі голодували. Ось що пише Г.І.Петровському у серпні 1932 р. колгоспник про становище в селах Лебединського району на Харківщині:

" ... Люди центра міркують, що село ще багате, колгоспи міцніють, але це неправда ... Потрібні негайні заходи, одкинути ту думку, що на селі все благополучно, немає голоду, не пухнуть люди. Справа в тому, що в колгоспі люди працювати не бажають, люд, діти, старики голодні, худоба гине, люди стали злі. Радянську владу проклинають, ніхто їй ні в чому не вірить. Земля очутилась в бур'янах, цукровий буряк неполений. Хлібні аванси видають по 400 грамів на день здебільшого фуражних культур, надії немає на додержання, тому що плани в цьому році дані більші, або менші дуже незначно, а врожай через загибель озимини далеко менший. Чи нормально, що плани більші, ніж валовий врожай ?.. Спасайте колгоспи, спасайте людей од голодної смерті, нам інакше позор перед міжнародним пролетаріатом ..."².

Зрозуміло, що в таких умовах колгоспи неспроможні були подавати продовольчу допомогу школам. Тому "учні змушені залипати школу, щоб заробляти собі харчі" , - писав сількор газети "Радянське село",

---

1 ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп.10, спр.1161, арк. 81.

2 Там же, ф.1, оп.8, спр. 117, арк. 162.

3 Там же, ф. 166, оп.10, спр. 1161, арк. 73.

Чимало сільських та міських школярів не ходили до школи, або кидали її в процесі навчання. Наприклад, на ст. Гречани /поблизу Жмеринки/ 250 дітей залізничників навчалися в школі ФЗУ, і про їхнє тяжке становище у вересні 1932 р. завідуючий школи пише так:

"... Школа на сьогодні не постачається продуктами із транспортного споживчого товариства, яке категорично відмовилось із-за відсутності фондів для нашої школи. Жмеринське районне транспортне споживче товариство та Київське дорожнє споживчотовариство також відмовились від постачання школи продуктами для гарячих сніданків. Умови, в яких доводиться працювати школі, дуже важкі, тому що діти всі з'їжджаються з лінії робочим поїздом, який ходить кожен день і майже завжди із запізненням на 1-2 години. Дітям доводиться бути в школі без їжі по 7-8 годин, що дуже відбивається на здоров'ї дітей, внаслідок чого минулий учбовий рік майже був зірваний і зараз новий учбовий рік почався, та протягом 21-го дня занять 15 чоловік перестали ходити в школу із-за сніданків, а також є частина захворювань дітей від недокрив'я та занепаду сил..."¹

Чернігівський відділ народної освіти у вересні 1932 р. доводив до відома Наркомосу, що в школах міста навчається 4,9 тис. учнів і в інтернатних закладах перебуває 9,8 тис. дітей, але "одягу, взуття та харчових продуктів на гарячі сніданки як від місцевих, так і від центральних організацій зовсім не одержано. Інтернатні установи мали тільки повідомлення про те, що занаряджено їм одяг, взуття та мануфактуру, наряду ж ніякого нема"²

У зв'язку з цим Наркомос звернувся до урядових установ за допомогою, доповівши про загрозливий стан не тільки учбового процесу, а й самого життя дітей. Щоб відшукати і реалізувати хоч якісь додаткові резерви для шкіл, ВУЦВК у вересні 1932 р. вирішив перейти до централізованого постачання взуттям та одягом школярів, наполог на посиленні децентралізованих заготівель продуктів. На початку жовтня 1932 р. Раднарком розглянув загальне питання "Про стан громадського харчування на Україні"³, зокрема, вкотре доручив Вукопхарчу, Донхарчу. транспортним споживчим товариствам спільно з Наркомосом залучити всі можливі продовольчі рес-

---

1 ІЩАЖР УРСР, ф.166, оп.10, спр. 1161, арк.56.

2 Там же, арк. 77.

3 Там же, арк. 67,98.

сурси господарських, профспілкових, громадських та інших організацій для врятування дітей від голоду.

Дорослі поспішали, ділилися останнім шматком хліба з того бідного пайка, що його щомісяця вони одержували за суворими лімітами. На жовтень 1932 р. Наркомпостач УСРР виділив для громадського харчування населення 8 427 т борошна, 1878 т крупи, 1150 т макаронів, 779 т цукру, 4648 т маргарину, 159 т олії, 12 т вершкового масла, 1866 т риби та оселедців¹. Це були граничні норми цільового призначення продуктів, і хоч як не було скрутно, все ж при громадських їдальнях де-не-де відкривалися харчові пункти для підтримки дітей.

Однак загальна картина протягом 1932 р. складалася, на жаль, невтішно: лише частину учнів вдалося забезпечити продовольством. Стан шкільного харчування у 1931/32 учбовому році, наприклад, спеціально розглядав у листопаді 1932 р. Всеукраїнський комітет профспілки працівників народного харчування. Виявилося, що Всеукраїнське об'єднання народного харчування /Укрнархарч/, яке існувало у 1930-1931 рр., за планом мало охопити гарячими сніданками 3,9 млн. школярів, фактично ж забезпечило лише 1,1 млн. /28,4 %/. До кінця р. з 217,4 тис. учнів Вукопхарч, виходячи із своїх можливостей, розраховував допомогти 116,4 тис. дітей, що становило тільки 53,5 %. Та й цього він не в змозі був виконати. Тількино почався учбовий рік, як місцеві трести Вукопхарч повідомляли про неповне постачання шкіл: Дніпропетровський трест – на 65%, Кам'янський - 65 %, Київський - 25 %, Запорізький - на 75 %²

Через відсутність достатніх продовольчих фондів неспроможні були подавати відчутну допомогу й інші організації. Природно, що відпущена кількість продуктів лише на частину дітей, розподілялася між усіма, зменшувалася норма споживання, та й калорійність їжі була вкрай низькою. Особливо бракувало молока, масла, цукру, яєць, конче необхідних дитячому організму. Не вистачало врешті-решт звичайного хліба, якість якого дедалі гіршала через додавання всіляких домішок або замінників. Пшениця ж ішла насамперед у державні комори. продовольчі Заміна її іншими зерновими культурами не допускалася.

---

1 ЦДАЖР УРСР, ф.166, оп.10, спр. 1161, арк. 60.

2 Там же, арк.109.

Примусове викачування хліба особливо посилювалося у листопаді 1932 р., коли вже діяли сталінські надзвичайні комісії по хлібозаготівлі, коли у колгоспників відбирали навіть виданий на трудовні аванс. За таких умов уряд України змушений був скоротити хлібопостачання населенню на грудень 1932 р. на 19,1 тис. т пшениці й жита. У який спосіб? За рахунок зменшення постачання хлібом міського і сільського населення за списками № 2 і 3; фонду громадського харчування; резервів стимулювання сільськогосподарських заготівель, надходжень до обласних організацій. Зовсім знімалися з постачання кустарі, а також рекомендувалося застосувати замість пшениці-жита 13-15% домішок ячменю та кукурудзи, що становило більше половини зекономленого зерна¹. Якщо врахувати, що тисячі тонн знімалися з централізованого постачання /тобто головного хлібного резерву/ і замінювалася структура хлібопродуктів, то зрозуміло, що за кількістю і якістю не задовольнялися навіть мінімальні потреби споживачів, не кажучи вже про дітей. Хоча у грудні 1932 р. в районах і селах, які виконали плани хлібозаготівлі, одноосібникам дозволялося змолочувати до I пуда зерна на їдця в місяць², це, однак, не зменшило загальної напруженості з продовольством. Люди тяжко голодували, взимку 1932 р. – 1933 р. опухання й смертність стали масовими.

Серед дітей поширилися безпритульність, захворюваність, виникали вогнища епідемій. Намагаючись врятувати дітей від голодної смерті, селяни везли їх у міста, залишали в установах, лікарнях, просто на вулиці. Багато втікачів було серед підлітків, вони поповнювали ряди бездомних, ночували на вокзалах, горищах, у підвалах, тинялися по вулицях і базарах, жебракували. Тільки за перше півріччя 1932 р. було виявлено понад 4,9 тис. бездомних підлітків, наприкінці 1932 р. їх було вже понад 6,3 тис.³ При Наркомосі УСРР було створено центральний штаб по ліквідації безпритульності з представників Нарком здоров'я, Наркомзабезпечення, Наркомпраці, Укрколгоспцентру, міліції, груп охорони на транспорті. Такі ж штаби діяли при обласних, міських та районних відділах народної освіти. Включилися в цю роботу громадські, професійні, комсомольські організації. Багато переростків, що перебували в дитбудинках /а саме вони поповнювали ряди втікачів-безпритульників/, направлялися на роботу та навчання до шкіл ФЗУ. Наприкінці 1932 р. таким чином було влаштовано близько 3 тис. підлітків,

---

1 ЦДАЖР УРСР, ф.І, оп.8, спр.281, арк.48.

2 Там же, арк.47.

3 Там же, ф.166, оп.10, спр.426, арк.27, 38.

Тисячі малолітніх підкидьок і бродяг створили серйозну проблему. Висловивши обурення "черговою куркульською провокацією", П.П.Постишев, якого Сталін надіслав на Україну замість Р.Н.Терехова, на одному із засідань Політбюро ЦК КП/б/У запропонував якнайшвидше розв'язати цю проблему.

Нас не повинно дивувати те, що найвпливовіша в республіці особа в черговий раз застосувала "антикуркульську" фразеологію, яка в даному випадку виглядала особливо аморально. Постишев в інтересах справи використовував термінологічні "правила гри", що їх нав'язував Сталін партійному апарату і всьому суспільству. Якщо оцінювати не виступи П.П.Постишева, а його практичну діяльність, то з часу приїзду на Україну в лютому 1933 р. у неймовірно тяжкій ситуації він робив усе, щоб врятувати якомога більше людей і особливо - дітей.

Справжнім лихом були хвороби та виснаженість дітей. У грудні 1932 р. Наркомос, аналізуючи стан, дійшов висновку:

"Безпритульність в повній мірі з'являється одним з епідеміологічних факторів, що сприяють виникненню епідемічних вибухів тифу, це так, але не можна це вважати за один з головних епідеміологічних факторів. Щодо дитячих інтернатних установ, то в них були випадки захворювання на тиф, але це вже сталося при наявності епідемії серед населення взагалі /у Верхньодніпровську, Дергачівському дитбудинках - сипний, черевний тиф/⁷¹.

Дорослі і діти хворіли від голоду одночасно, були безпорадні, потребували допомоги. Деякі були настільки ослаблі, що тільки медичне харчування могло врятувати їхнє життя. Саме так зробив Бабанський райвиконком на Київщині, пославши бригаду лікарів у березні 1933 р. у села району для подання медичної і харчової допомоги тим, хто вже не міг піднятися з ліжка:

"...Організувати харчування під наглядом лікаря з продуктів, які надсилаються облвиконкомом, та зобов'язати сільради провести мобілізацію кормів з місцевих ресурсів, як капуста, буряк та інше. Харчування хворих проводити в окремих приміщеннях дорослих, а також і дітей. Для цього потрібно виділити стаціонари з колишніх куркульських хат, які відповідали б санітарним вимогам для дорослих окремо та для дітей окремо.

---

⁷¹ І ЦДАЖР УРСР, ф.166, оп.10, спр.1161, арк. 38.

Поробивши поли, нари, хоча примітивного порядку, покласти відповідальність на голів сільрад за устаткування та мобілізацію ряден на матраци. Зобов'язати бригади через кожні 2 дні інформувати здравінспектора та голову РВК про стан харчування. Райздравінспектору слідкувати за своєчасним одержанням актів та продуктів харчування, відпущених облвиконкомом, та розподіляти поміж селами. По мірі потреби погоджувати з головою РВК. Наряду з цим зобов'язати всі сільради негайно забрати занаряджені їм продукти, котрі ще не забрано, та використовувати їх за попередньою директивою та інструкцією¹.

Це типовий для того часу документ. Тут і надреволуційна стилістика /"мобілізація ряден", "куркульські хати"/, і, головне, безхитрісне висвітлення справжнього стану з продовольством, точніше, - його відсутності, коли місцеві ресурси - це капуста та буряки. Знали про це і в столиці республіки. За ініціативою П.П.Постишева з убогих республіканських резервів і випрошених у Я.Е. Якіра армійських запасів було утворено продовольчий фонд дитячої допомоги. За два тижні до березня 1933 р. було розгорнуто харчувальні пункти на 60 тис. дітей². Наркомпостач УСРР у березні 1933 р. виділив у розпорядження облпостачвідділів спеціальні позапланові фонди для харчування дітей на селі: 700 т борошна, 50 т крупи, 170 т цукру, 82 цнт олії, 100 тис. банок консервів³. Категорично заборонялося використовувати виділені продукти на будь-які інші потреби поза прямим призначенням. Таке упередження зовсім не було зайвим, бо, на жаль, не все діставалося дітям, частина відволікалася на підтримку інших тяжко хворих.

Зголодніле населення вже давно не мало нормальних продуктів, споживало різні сурогати, жмихи, лушпиння, траву - все їстівне й неїстівне, навіть дохлятину. Поширилися спекуляція, мішечництво, торгівля сумнівної якості їжею, на яку без розбору накидався знесилений від голоднечі люд. Ось що зафіксували органи робітничо-селянської інспекції в квітні 1933 р.:

---

1 ЦДАЖР УРСР, ф.1, оп.9, спр. 150, арк.114-115.

2 ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф.1, оп.1, спр. 2073, арк. 124.

3 Ткач Н.І. За ленінським кооперативним планом. - К., 1970. - С.74; ЦДАЖР УРСР, ф.166. оп.11, спр. 177, арк.79.

"... На базарах спостерігаються зараз випадки, торгівлі спекулянтами гарячими стравами з дохлої конятини та собачого м'яса /Ракитнянський та Павлоградський райони/. 17 березня цього року на базарі в Ракитному, наприклад, продавали холодець з м'яса котів та котлети з собачого м'яса, як це встановлено експертизою. На базарі в селі Венцетівка /Ракитнянський район/ спекулянткою продавались пиріжки з сурогатами муки з приміссю бур'яну, стручків та горошку і всі, хто купував ці пиріжки - отруїлися /30 чоловік/¹.

Все це примушувало гарячково збирати продукти, утворювати хоча б тимчасові продовольчі фонди для допомоги голодуючим. У червні 1933 р. Білоцерківський райвиконком Київської області спеціально розглядав це питання й вирішив:

"Поданий тов. Комоховичем проект розподілу продфонду трудящим одноосібним бідняцько-середняцьким господарствам по селах району ствердити. Зобов'язати голів сільрад негайно весь продфонд розподілити серед нуждаючихся зазначених господарств. Норми видачі встановити дві: найбільш нуждаючимся - на 50 % більше середньої, що припадає при розподілі на одне господарство. Приклад: коли на господарство, поділивши, припадає в середньому 1 пуд, то найбільш нуждаючимся потрібно видати 1,5 пуда. Розподіл провести за списками, відібравши зобов'язання про повернення даної продпозики після збору врожаю 1933 р. При розподілі необхідно також урахувати потребу харчування членів сім'ї, отримуючих допомогу господарств, що зараз перебувають на стаціонарному лікуванні, як дорослих, так і дітей".

В цьому документі є ще одне свідчення невідкладності заходів: деякі члени селянських сімей, в тому числі діти, знаходилися на "стаціонарному лікуванні", що означало крайній ступінь виснаженості від голоду.

По містах і селах, де залишалися безпомічні малюки після голодної смерті батьків, їх забирали в дитбудинки та сирітські притулки, їм подавалася термінова цілеспрямована допомога. Так, у липні 1933 р. Наркомпостач УСРР розглянув питання про розподіл продуктів, виділених загальносоюзними організаціями у червні 1933 р. спеціально для підтримки такого контингенту дітей, додавши деяку

---

1 ЦДАЖР УРСР, ф.539, оп.11, спр. 694, арк. 3-5.

2 Там же, ф.1, он.9, спр. 150, арк. 160.

кількість продовольства ще й зі своїх резервів. Загалом вдалося зібрати 400 т крупи, 160 т цукру, 50 т вершкового масла, а також 250 метрів мануфактури¹. Все це надійшло в розпорядження Наркомосу /76%/ та Нарком здоров'я /24%/ республіки і розподілялося під їх суворим наглядом, особливо там, де конче потрібне було медичне харчування ослаблених дітей. Управлінню промтоварами наказано було негайно виділити позапланово, в тому числі з будь-яких ресурсів на базах Української контори "Бавовназбут", тканину й інші товари для дитбудинків.

Отак протягом голодних 1931-1933 рр. намагалися рятувати дітей, вишуковуючи ресурси, мобілізуючи громадськість. Завдяки цьому частину дітей вдавалося врятувати, але багато їх загинуло, як і дорослих. Яку частку серед них становили діти, тепер важко визначити /ця дослідницька робота ще попереду/. Та картину дещо прояснюють дані статистики 30-х років, зокрема, зміни в кількісному персональному складі окремих установ освіти. За неповними даними /деякі відомості за 1932-1933 рр. відсутні/, кількість учнів лише у початкових, неповносередніх, професійних і школах для переростків, а також, дітей у дошкільних закладах за 1930/31 - 1933/34 рр. зменшилася на 1.071 тис. осіб². З них 78,5% припадало на початкові школи, у яких і вчителів стало менше на 14,5 тис. чол.³ Пусткою стали сільські школи, де відсутність учнівсько-педагогічних колективів сягала 96-98%.

За сухими цифрами стоять долі тисяч людей з їхніми думками і сподіваннями. І серед причин величезних втрат можна назвати і голод, і хвороби, і виселення з обжитих місць, і просто втечі світ за очі у пошуках кращої долі, - все те, до чого привела сталінська політика "стрибка". У морі людського горя доля маленьких громадян нашої вітчизни була найбільш трагічною.

---

1 ЦДАЖР УРСР, ф.166, оп.10, спр. 987, арк.6.

2 Народне господарство УСРР: Стат. довідник. - К., 1935.- С.546-547, 579; Праця в УРСР: Стат. довідник. - К., 1937. - С.5.

3 Народне господарство УСРР: Стат. довідник. - С.546.